

19067

SMÅLAND

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Gullabo

3/12 1947

Bondeson, B.O., 1947

Svar på ULMA:s frågelista 27 Åkerns
beredning

19 bl.4:o

19067

Exc.för atl.

N:r 27. Akerns beredning .. Uppteckningar från Småland.

Jordbruksredskap:

Jordbruksredskapeni äldre tid var hemmagjorda för det mesta. Man skaffde sig alltid lämpligt virke för de olika redskapen, då man var ute i skogen. Det kallades botysvärke *botysvärk* och den praktiske mannen såg genast vad en krokigt växt björk eller en krokig gångel = grövre gren kunde användas till. Av en böjd björkstam kunde man få förlöpare till en drög eller en årderstång och en klynnig björk eller ek dugde till en vagnstjuga. Av en krokig ekgren e.d. fick man en harvkrok och av stamdelen och vidsittande grövre gren fick man både mylle och årderben till ett årder. Av en tjockträdstam gjorde man en bult-vält och av raka mindre granar gjordes häckastänger o.s.v. Kunde man inte själv förfärdiga redskapen vände man sig till ställmakaren = vagnmakaren i närheten. I de stora skogarna fanns alltid ämnen till allt vad man behövde. Konsten var bara den att man förstod vad det kunde användas till, samt att man högg det och tog det

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Fgl. 27

med hem antingen det behövdes för tillfället eller ej. Varje praktisk bonde hade ett hörn i skjulet eller en slinner=höloft e.d. där han samlade allt botygsvärke, och där han kunde ta det, då han behövde.

Yxor. Utom den vanliga yxan, vedyxan, som användes att fälla träd med och då man högg ved, hade man handyxan med kort skaft och bredare blad=bila, att föra med en hand och använda då man kvistade hankvidjor och "fjensade" gärdesgårdsstakar o.d. samt en dikesyxa då man dikade. Den bestod av en gammal utsliten yxa och användes att hugga av rötter med i jorden bland sten och grus. Den var därför stenhuggen= man hade huggit i sten med den under arbetet, och ^{gjort den} slö i eggen. Dikesyxan användes endast vid odlingsarbete.

Klubbor att krossa jordkokor med användes inte. Om man slog sönder jorden för hand användes en vanlig hacka.

Hackor: Då man plockade potatis hade man en vanlig potatishacka, lätt och med smalt och slätt skaft, men då man hacka^{-de} upp mossarna för odling användes måshackan=mosshackan, stor, tung och med brett blad. Den fördes med kraft.

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson, 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

Krattor : Då man myllade ner säden i svedjeland =rösseln måste man ha kratta. Det gick inte att harva i den ojämna terrängen bland stubbar, stenar och rötter. Krattan bestod av ett långt illa tillyxat skaft med iborrade pinnar i tjockänden av stören. Man brukade även krattor med självväxta pinnar. De var gjorda av en enstam på vilken de längst med sittande grenarna höggs av i lagom längd och fick bilda pinnar i krattan.

Grepar: Senare tiders grep är av järn eller stål, men under 1800-talets förra hälft och fram till 80-talet förekom trägrepar med skodda "horn". Grepen användes för det mesta att lassa på gödsel med i dyngstaden = gödselstacken och kallades därför dynggrep. Den kunde även användas som högaffel, då man körde in^h eller lassade halm e.d. De gamla trägreparna användes uteslutande som hög och halmtjugor. Att gräva i gödselstacken med var den inte tillräckligt stark. Man hade grepar med såväl fyra som fem horn. De första i marknaden var skaftlösa och dem måste man själv sätta skaft på, men efter hand kom grepar fullt färdiga i handeln. Ett grepskaft måste ha en viss böjning för att vara passande.

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

Spett: För att bryta upp sten och stubbar hade man ett järnspett benämnt järnstake *järnstak* Man sade för det mesta järnstake och blev då aldrig missförstådd. Den användes även då man gärdade gårdsgård att "hotta" hål med för gårdsgårdsstakarna. Något hemgjort redskap som kunde ersätta järnstaken fanns inte.

Spadar och skovlar: Det förekom spadar helt av trä, hemgjorda, såsom måkspadar för stall och lagård och stålspadar att gräva med. En köpspade var efter förhållanden dyr och då den blev sliten kasserades den inte utan man tog den till hemsmeden som "bodde" den d.v.s. förbättrades med påsmitt järn. Det var alltid sed att slitna verktyg och redskap av järn ^tbätrades på då de blev slitna en yxa, en årderbill, harvpinnar av järn brukade man bo.

Så hade man träspadar med järnskonig. De var klumpiga och tunga att arbeta med och var egentligen en föregångstyp för ~~den~~ stålspaden. Skyffel¹n eller skoffan, som den kallades var helt av trä och till skilnad från spaden hade den uppstående sidkanter. Den var av hemgjort fabrikat och de träslag som kom ifråga vid tillverkning av skyfflar var asp och al. Dessa träslag är lätta att

a ?

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Fgl. 27

forma och mjuka att bearbeta. Skoffan användes att skotta säd och snö med etc. och benämndes allt efter användningen säskoffa, snöskoffan, potatsskoffan.

Släggor. Släggor förekom rätt litet och hade inte så stor användning i jordbruket. Det var endast då man borrhade sten och sprängde som man hade bruk av den. I stället för slägga hade man klubba av trä, då man ex. klöv sönder vresiga "vedklumpar" till famnved.

Stendrögar: Då man röjde bort den uppbrutna stenen från åkern hade man en stendrög och forslade dem på. Stendrögen bestod av två grova medar förenade med grova plankbitar. Den fick inte vara för hög för att underlätta arbetet. Stenen lades upp som stängsel kring åkrarna, och flera byar ståtar med väldiga stenmurar som vittnar om ett oerhört arbete i gången tid. Byn Kallemåla i Gullabo är beknä för sina präktiga stengärdesgårdar upplagda av bonden Lars Svensson under 1800-talet. I Vissefjärda var det "den ryska rågen som la stenmurarna" under nioåren på 1860-talet, enligt folkhumorn. Den ytterst billiga arbetskraften möjliggjorde dessa gigantiska arbeten i en mager jordmån.

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

Körredskap: Det viktigaste åkerbruksredskapet i äldre tid var årdert, oxårdert, som drogs av paroxar. Även hästårder fanns och användes på släta åkrar och då man kupade potatis.

Årderts viktigaste delar var årderbenet, myllet och årderstången även kallad "dräktan" eller "tisslan". Frampå myllet satt billen och man föredrog oxar framför häst, då man ärjde, därför att de stenhiga åkrarna måste bearbetas i sakta tempo.

Harven drogs av hästen och draganordningen var harvskaklar, till hälften en vanlig skakel och en björkvidja som draglina mellan den korta skakeln och svängeln som var fastgjord vid harvkroken.

Man harvade fram och åter lyfte harvkroken för varje varv över till den andra änden av harven. Den var således inte fastgjord vid harven. Den äldsta harvtypen var träpinnaharven med 5 harvlotter på varje halvdel, den var nämligen ledad på mitten. Den ersattes under senare delen av förra århundradet med järnpinnaharven.

Årdert blev ersatt med plogen, men då en plog kostade mycket pengar slog sig ett par bönder ihop om en plog, som sedan användes av den som hade behov av den. Lägenhetsägare, som inte hade

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

dragare, brukade göra ett litet ⁿmeatyrårder att dragas av en karl vid potatiskupning e.d. Någon plog av trä liknande finnplogen har aldrig förekommit här på trakten. Ej heller någon rist har använts. För att jämna ut fårorna hade man endast tröpinnaharven, om det var lös och bearbetad jord, plogtiltor slogs sönder med järnpinnaharven.

Vält: Av en grov ekstam tillverkade man en vält för att "bulta" åkern. Vält benämndes här "bult" och tillverkades hemma.

Bulten drogs av en häst. Bult för 2 hästar och försedd med sits för körkarlen fanns endast på slättbygden, Söderåka socken. Skogsbygdens åkrar var alltför steniga för att man skulle kunna sitta och åka på bulten. Sidstyckena på bulten var var något böjda och förenade med tvärribbor på vilka skaklarna apterades.

Mullskopa : Detta redskap användes icke i denna del av vårt land. Den matjord som östes upp vid dikning, kastades isär med spade och blandades ut med den övriga jorden.

Dessutom förekom inga särskilda ogräsjärn av någon sort ej heller tuvplög eller spadplög.

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

II. Höst- och vårplöjning.

Åker betyder ett område fast mark brutet och odlat till åker.

Detta till skillnad från en mossodling som endast benämnes mosse.

Att man sått havre på "måsen" innebär således att man sått en mossodling. Genom de öppna diken, som drogs genom mossen kom den att bli uppdelad i områden kallade tegar. Måsategan var alltså den del av mossen som begränsades av diken å en eller två sidor och fast mark å de övriga.

Med plogteg menas däremot det område som bildas, då man med plogen lägger upp en plogtilta och sedan kör fram och åter tills stycket är upplöjt, då en ny teg lägges upp. Tegens bredd kan variera beroende på mossens utseende 4-6 m. Även åker plogades i tegar.

Land: Uttrycket land förekommer i sammansättningar såsom potatisland, torland=linland, rovland (föråldrat). Ett potatisland var en skäppa potatis satta och ingick ofta som en del av drängens och pigans lön. Pigans potatisland utgjordes således av några fåror bland husbondens potatis och potatislandet utmärktes med ner-slagna pålar, för att veta vad som hörde till den ena eller andra.

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

To-?

Torland kallades den del av en åker eller en lycka, som man hade sått lin på. Torlandet liksom potatislandet ingick i tjänstefolkets löneförmåner. Vanligen nöjde man sig med $\frac{1}{2}$ torland. Ett torland var 1 kappe utsått linfrö. Ett halft torland var $\frac{1}{2}$ kappe utsått.

Rovland förekom förr i tiden och då till en viss grad ersatte potatisen. I senare tid är rovlandet avsett för kreaturen. I trädgården har man ärtland, morotland och kålland m.m. och utmärker de sängar som man sått respektive frön i.

Plöja: Plöoa är dialektordet för plöja. Det konjugeras efter 1:a konj. och tema lyder: plöoa, plöoade (plööd) plöoat (plööt).

Höstplöjningen avslutades i regel till friveckan. Det hette höstplöoa. Den plöjda jorden fick sen ligga under vintern och "reda" sig för att vid vårbruket besås.

Vårplöjningen och det arbete som då utfördes i jordbruket kallades "vårningen". Att sluta "vårningen" var liktydigt med att ha sått och satt vad man skulle. Man plöjde för det mesta med oxar. En körde och en skötte eller styrde plogen. Som körkarl kunde en pojke fungera. Gamla invanda oxar kunde den som styrde plogen samtidigt

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

köra. Det var även brukligt, att ~~man~~ plöjde med häst, en eller två hästar. Då måste en köra och en styra plogen. Då hästen inte kunde "segdra" som oxarna, var det svårare att plöja med den på stembunden mark. På släta mosstegar gick det däremot bra. Om inte plogtorna vände sig utan föll tillbaka, brukade den som styrde sparka till dem med foten och trampa dem rätt, allt under det man körde fram. Slog den ändå igen gjordes ett uppehåll, då man kom fram och skulle vända, och så gick man tillbaka och lade den tillrätta med händerna. Den som plöjde betalades med dagspenning, om han var lejd för tillfället. 50 - 75 öre om dagen betalades en plöjare under 1890-talet. En pojke som körde fick 25 öre. Så hade de maten också. Någon bestämd arbetstid förekom inte. Fram mot friveckan, då dagarna var kortare och inte så lång arbetstid ute rädde, var dagspenningen mindre än under våren och sommaren. Plogskivan kallades tilta. Då man ärjde däremot bildades en fåra. Det skedde med ett årder. Arealens storlek för dagen var beroende på skickligheten hos den som plöjde eller ärjde och så var markens beskaffenhet även utslagsgivande. På en stenig ^{åker kunde} $\frac{1}{2}$ - 1 tunnland avverkas, men på

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson, 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl, 27

en slät, stenfri mosse däremot kunde 1-2 tunnland medhinnas. Det var även betydligt lättare att hinna mera, då man plöjde med häst än med oxar.

Tegläggning:

Man började plöjningen med att lägga upp en tegrygg, så att två tiltor fälldes mot varandra. Så fortsatte man och vände alltid åt höger tills hela tegen var färdig, då en ny lades upp o.s.v.

Men då man "snedslade" kring stenrör och jordfasta stenar vände man även åt vänster. Då man vände blev en bit över kallad vändtegen. Den plöjdes sist och i vinkel mot de övriga tiltorna. Om man måste köra plogen tillbaka utan att slå upp någon tilta, hette det att man körde tomme eller töom, *töom*

Vattenfårör kördes upp med årder på rågåker, samtidigt som sädde om hösten. De tjänade till att avleda smältvattnet från åker²¹ och hade dränerande syfte. Om plogen hoppar och ej tar oräntligt utan lämnar vissa delar av tältan oplöjd, sade man att det blev spickgäddor. Då man plöje^d vall, kallades det att plöja "träda". Att plöja stubbåker hette att "plöoa rågstäbb eller havrestäbb"

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

III. Trädesbruk och gödsling.

Efter att ha tagit några skördar på åkern, måste den vila och fick då ligga obrukad under en sommar. Något växlingsbruk i moderna me-
ning förekom inte. Det hette då att åkern var trädå, och det var alltid den avgränsade åkern som bildade trädan. Man kunde inte de-
la upp åkern i detta fall. Då åker låg i träda, saknade den därför inte växtlighet. Där frodades ogräs av skilda slag bland kultur-
växter och ofta fick man på trädan ett bra bete, fast det var o-
drygt. Därför brukade man släppa oxarna dit först, och då de hade hämtat vad de kunde få där, fick fårskokken² fortsätta att beta på den många gånger helt avgnagda grönskan. Men det var inte rådligt att låta fåren eller djuren¹ svältfödas på trädbetet, ty därhände ofta, att de hoppade över inhägnaden och skaffade sig mat på de nysådda odlingarna och kunde då göra stor skada i sädeslanden. Det var ingen¹ svårighet att komma över hägnaden, som utgjordes av stenmurar eller gärdesgårdar. I förra fallet hoppade fåren med lätthet över och i senare fall stängades gärdesgården sönder av oxarna. För att hindra "ovana" djur att hoppa över, brukade man fängsa¹ dem på olika vis. Fåren hällade man genom att sammanbin-

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

da ett bakben och ett framben på samma sida .Ibland hände att man satte två hällor på fåret, en på vardera sidan. Det var ett riktigt djurplågeri, som många gånger begicks vid dessa försök att hålla djuren "på mattan". Fåren måste lära sig passgång för att kunna förflytta sig. Nötboskapen fängslades på olika vis för att hållas inom området. Fyra särskilda metoder prövades med mer eller mindre framgång:

1. Man satte hånghålla på djuren.
2. Man klumpade djuren.
3. Man bottnade djuren.
4. Man satte hornträ på djuren.

Den förstnämnda metoden bestod däri att man band samman en bakfot eller bakben med ett framben likt fårhällan, för att hindra djuret att resa sig på bakbenen och hoppa över. Det var tillfylllest, då det gällde s.k. ovana djur, sådana som hoppade över stängslet.

Den andra här ovan nämnda anordningen avsåg samma slags djur, som hade för vana att hoppa över. Att klumpa ett djur gick så till att man band en klave om halsen på djuret och från klaven var

vidja av björk bunden i en omkring 3 alnar lång klump eller stång, som djuret måste släpa med sig och som skulle hindra det att hoppa över gärdsgården. För att höja effekten hos anordningen brukade man förse klumpen med med korta trädubbar, som likt hullingar grep in i stängslet och ofta satte fast djuret, om detta, trots det var klumpat, försökte komma över.

Att bottna ett djur gick så till att man band fast ett bräde framför ögonen på djuret, för att hindra det att ^{se} framåt och att ta reda på var stängslet var lägst och svagast för att kunna komma över. Ett sådant bräde kallades botten och täckte över hela övre delen av huvudet och bands fast vid hornen. Djuret kunde inte på något sätt frigöra sig från det. Botten slog och glappade mot huvudet på djuret och var till besvär, då det skulle beta. Att detta medel mot ovana djur inte var så effektivt som det förut nämnda är säkert.

Då något nöt hade för vana att stänga sönder gärdsgården för att komma över eller igenom den, satte man hornträ på det. Det gick så till att man borrhade hål i hornspetsarna på djuret och satte ett krumböjt trä över hornen, så att ^{de} på så sätt förenades genom träet.

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

I de borrhade hålen satte man sedan sprinter, som hindrade träet att falla av. Ett djur som hade hornträ var oförmöget att stängas eller med hornen riva upp en gärdesgård och blev genom detta medel hindrat att fortsätta med sin odygd.

Åkrar, som sköttes illa, var tjänliga platser för kvickroten och för att få bukt med den brukade man harva åkerna flera skag, sen man först med ett årder ärjt upp den. Man räfsade sedan hopa ogräset, lät det torka i solen och brände det. Samtidigt som åkern låg i träde, brukade man passa på att ta bort stensar från den. Under uppbyggnaden hade stenarna palcerats i stora rösen eller stenrör, som man kallade dem. De låg ofta spridda över hela åkern och då åkern var trädad, kördes de bort litet för varje gång, och jordfasta stenar togs bort genom att bränna bort dem. Man eldade då en väldig stockeld på stenen och slog sedan på vatten, så den sprack sönder och kunde plockas bort. Det förekom även att man sprängde bort stenen med krut. Då stenen flagnade i skivor sades att den "flaorade".

Om marken var sur och sidlänt sades att den var "sjaonk".

Mossodling måste utdikas och förses med ordentligt utlopp.

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

Ett sådant utlopp till lägre nivå kallades utfall.-

Dika. Att dika ansågs för ett tungt arbete särskilt då det gällde att gräva utfall. Mossdike var inte så strängt och benämningen

dik, pl, diker, best. form dikan *däk, dike, dikan.*

växlade med dike, pl. dike, best, form diket *däk, diket.*

Att röja för ett dike, då det gick genom hagmark med buskar kalla-

~~des~~ att "ruka" undan för diket eller dikan. Utfallsdike var ett

större dike, som upptog ett antal mindre. Dikesjorden spriddes ut

på tegarna. Det skedde vanligen med en grep, då det var fråga om

mossdikem med torvor och stycken av mossjord. Dikesjord efter ett

åkerdike östes ut med spade. Därefter harvades det heka jämnt.

Gödseln kördes ut vid sådden i långa lådformiga don med löstagg-

bara sidor. Det kallades en "säter" eller dyngsäter.

Gödseln fälldes av från båda sidor av sätern med en gödselhacka

av trä med ett långt skaft. Då lasset var avlassat, låg gödseln i

två långa strängar på åkern och breddes sedan ut och slogs sönder

med ett tjugliknande redskap "dyngbredan". Både män och kvinnor

arbetade med gödseln, somliga i gödselstaden, som gödselplatsen

kallades och somliga med att breda ut den på åkern. Det senare

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

vanligen kvinnogöra. Efter att ha blivit utbredd över åkern kördes gödseln ner och myllades med ett årder. Därefter harvades åkern med en tråpinnaharm och besåddes, varpå man vältade den med en vält "bult". Som avslutning skedde att man sopade sten. Det skedde med en stubbig kvast och gick så till, att man sopades bort matjord och korn från alla jordfasta stenar, som stack upp ur jorden och inte hade djup jord nog för säden.

Arbetsordningen av ^{en} an träda var således:

1. Trädan ärjdes upp med ett årder, som kördes med oxar. Mot slutet av förra århundradet skaffade sig bönderna plog.
2. Harvades sedan med tråpinnaharven. Samtidigt med plogen kom även järnpinnaharven till användning på orten.
3. Gödsling och nermyllning av gödseln med årder, sedan den först brett ut med en dyngbreda. Torr fårgödsel ströddes ut med grep.
4. Sädes såddes ut för hand och myllades ner med :
 - a) årder, b) harv, c) stråkräfsa. Endera av dessa sätt användes.
4. Åker vältes eller bultas med en vält, bult, dragen av en häst.
5. Stenarna sopas rena från jord och sädeskorn.

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
SMÅL.
Frgl. 27

IV. Vår-och höstsådd.

Vårarbetet med jorden kallades med ett namn våranden
 eller vårningen *vårningen*.

Däremot fanns inget liknande för höstarbetet. Man sade skyran
Syran vilket är liktydigt med skördanden, då man skörde-
 de, och bäslan *bäslan* lika med bärghselanden eller den
 tid då man bärghade grödan.

Då jorden är lämplig att sås, säger man, att den är redd.

Utsädet benämnes efter arten: sädesråg-havre, -korn

Att harva ner säden kallades att mylla eller myllharva, *harva*
 Skedde det med årder kallades det mylla med årder eller ärja
 ner säden.

Man hade olika sädesmärken och märken för skörd. Man tog sädes-
 märken både på förvintern och våren. Rimfrost före jul var ett
 gott kornmärke.

Då nötterna på hasselbusken var gråbitna *gråbitena*.
 kunde kornet skördas.

Såningsmannen, som sådde med en hand bar såskäppan i ett band

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
 B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
 SMÅL.
 Frgl. 27

Då man arbetade i åkern, antingen det nu gällde ärja, harva eller så, och därvid lämnade en liten bit kvar på grund av bristande noggrannhet, kallades det överhoppade "spickgädda" eller "vagga". Sådd av klöverfrö skedde på snön. Då kunde man se hur fröna föll. Då man sådde säd skedde det efter en uppdragen gränslinje, kallad fjärje och linjen drogs upp med en fjärjkrok av trä med långt skaft. Linfrö såddes ut som vanlig säd fast med större noggrannhet. Trädgårdslanden eller köksträdgården där sådan var till finnandes spadvändes för hand och indelades i sängar och gödslades på ett mera grundligt vis än åkern. Fast man måste erkänna att det var dåligt ställt med köksväxtodling i trakten. Ärtor och morötter jämte palsternackor och kålrötter var nog det huvudsakliga i köksväxtodling. På de flesta ställen fanns ingen köksträdgård alls.

Landsmålsarkivet Uppsala 19067
 B. O. Bondeson. 1947. GULLABO
 SMÅL.
 Frgl. 27